

Ekonomporträtt: Torsten Gårdlund – en *grandseigneur*

Torsten Gårdlund föddes den 23 februari 1911 i Stockholm och gick bort i februari 2003 i Lund, en dag innan han skulle fylla 92 år. Han efterlämnade en stor produktion. Sina främsta insatser gjorde han som ekonomisk historiker och som biografisk författare. Gårdlund var också verksam som u-landsrådgivare och skrev om utvecklingsproblematiken. Han var professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm 1947–63 och i internationell ekonomi i Lund 1965–76.

Torsten Gårdlund växte upp i Stockholm. Fadern, Waldemar, var gynecolog. Han hade intellektuella och sociala intressen och grundade *Social-medicensk Tidskrift*. Familjen Gårdlund var gedigen borgarklass, men knappast burgen (delvis beroende på att fadern köpt en lantegendom i Roslagen under första världskrigets dyrtid).

Efter studentexamen skrevs Gårdlund in på Handelshögskolan på hösten 1930 och avslutade sina studier där 1932. 1934 blev han också fil kand vid Stockholms högskola. Den person som påverkade honom mer än någon annan under studietiden var Eli Heckscher. I förordet till sin doktorsavhandling skriver Gårdlund (1942, s 8): ”Till professor Heckscher vill jag . . . erkänna en skuld av äldre datum. Hans böcker väckte min håg för samhällsvetenskapen – jag läste några av dem redan under skoltiden – och jag avlade mitt första akademiska prov som hans lärjunge.” Efter sina examina drogs Gårdlund snabbt in i det dåtida Stockholms intellektuella och politiska liv, som ju under 1930- och 1940-talet var livligt och expanderade. Det var då som ”den svenska modellen” blev internationellt känd och ”Stockholmskolan” började uppmärksammas internationellt inom nationalekonomin.

De första böckerna: arbetarrörelse och industrialisering

Torsten Gårdlund var under hela sitt liv en produktiv skribent. I sin första bok, *Arbetsliv och arbetsstrider i USA* (Gårdlund 1936) skildrar han livfullt den amerikanska arbetarrörelsens turbulenta historia och kontrasterar dess ensidigt ekonomiska inriktning mot de mer politiskt präglade europeiska rörelserna. Huvuddelen av boken ägnas emellertid åt Roosevelts New Deal och hur denna inverkar på relationerna mellan arbetsgivare och arbetstagare.

I valet 1932 hade den svenska socialdemokratin fått sitt genombrott och det samhällsexperiment som därefter påbörjades i Sverige blev alltmer uppmärksammat internationellt. Gårdlund blev en del av det nya Sverige. Ett av hans första uppdrag (1936) blev att arbeta för den befolkningskommission som tillsattes 1935 och verkade fram till 1938. *Primus motor* i befolk-

MATS LUNDAHL OCH BO SÖDER- STEN

Mats Lundahl, professor i utvecklingsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, var Torsten Gårdlunds student i Lund, 1968–69. mats.lundahl@hhs.se

Bo Södersten, affiliate professor vid Internationella handelshögskolan i Jönköping, efterträdde Gårdlund som professor i internationell ekonomi i Lund 1977–96. bo@sodersten.se

Författarna står i tacksamhetsskuld till Susanne Hansson, Lars Jonung, Tommy Larsson, Svante Nordin, Hans Tson Söderström, Britt-Marie Trolin och Lilian Öberg för bibliografisk assistans samt till Yves Bourdet och Fredrik Sjöholm för kommentarer till ett utkast.

ningskommissionen var Gunnar Myrdal. Denna hade rykte om sig att vara hetlevrad och egocentrisk, men Gårdlund försvarade honom: ”Han var ingalunda egocentriker på heltid. Han uppträdde ganska normalt mot andra. Dessutom styrde han urvalet av experter, det vill säga: försäkrade sig om att han kunde räkna med medhåll.” (Hederberg 2004, s 82). Befolkningskommissionen kom att lägga grunden till vad som så småningom blev Sveriges moderna familjepolitik. Gårdlund var ända till sin död en varm beundrare av Myrdal, även om han inte alltid delade dennes politiska uppfattningar, och det till yttermera visso borde ha funnits synnerligen goda skäl till personlig animositet (Hederberg 2004, s 137–38).

Gårdlunds andra bok, *Frankrikes väg* (Gårdlund 1939) utkom 1939. Boken är en grundlig och sakkunnig översikt över fransk ekonomi och politik under mellankrigstiden, särskilt Léon Blums och folkfrontregeringarnas politik från våren 1936 fram till hösten 1938. Tonvikten ligger på arbetsmarknaden och de socialpolitiska reformerna, men Gårdlund beskriver också konjunkturpolitiken och den något kaotiska växelkurspolitik som fördes under denna tid. Liksom debutboken visar *Frankrikes väg* hur välorienterad Gårdlund var i dåtidens aktuella internationella frågor. Han analyserade dem ur vad som enklast kan karakteriseras som ett sakkunnigt vänsterperspektiv. Boken blev samtidigt hans licentiatavhandling vid Stockholms högskola.

Samma år (1939) hade Gårdlund blivit redaktör för socialdemokratis idétidskrift, *Tiden*. Han skulle så förbli fram till 1944. Gårdlund lanserade flera – de flesta dittills tämligen okända – skribenter, som Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius, Ingemar Wizelius, Ulf Brandell och Thorsten Jonsson. De skulle tillsammans radikalt omstöpa *Tiden*. ”Denna tidskrift har under hans tid varit organ för den riktning inom den nutida socialdemokratin som avvisar anknytningen till Marx och som bestrider att statssocialismen är den enda vägen till fattigdomens avskaffande” skriver Ingemar Wizelius (1946, s 206). ”Jag ... förvandlade den till en generell reformorienterad kulturtidskrift”, skriver Gårdlund själv (Gårdlund 2002, s 45). Hans nära vän Tingsten betonar hans självständighet (Tingsten 1962, s 295):

Tiden förde en klarare antinazistisk linje under kriget än de flesta partiorgan, och det var en naturlig sak att jag och andra i tidskriften kritiserade både regeringens politik och skilda tankelinjer, särskilt marxismen, inom socialdemokratien. Denna tidskriftens hållning var ytterst Gårdlunds förtjänst.

Gårdlunds redaktörskap för *Tiden* utgör en numera bortglömd insats i vårt lands intellektuella historia. Han ryckte upp tidskriften kraftigt. Gårdlund visade inte enbart initiativförmåga och gott omdöme, utan också vilka breda kontaktytor han hade i dåtidens vetenskapliga, kulturella och politiska värld. Hans insats bär pionjärens märke men kom aldrig att följäs av efterföljande redaktörer. Alla bedömde heller inte hans insatser

lika positivt. Tage Erlander skriver i sin dagbok 1951 om tillsättandet av ny redaktör för *Tiden* (den aktuella kandidaten var Ernest Michanek): ”Men det är väl inte säkert att det alltid går så bra med folk som har så liten partianknytning. Jag erinrade om fallet Gårdlund ...” (Erlander 2001, s 228). Gårdlunds självständiga linje var uppenbarligen en källa till förtret. Gårdlunds redaktörskap innebar emellertid en guldålder för *Tiden*, och han tog själv mycket illa vid sig av Erlanders kommentar.

Samtidigt arbetade Gårdlund på sin doktorsavhandling, inom ramen för projektet ”Den svenska arbetarklassens historia”. På endast tre år lyckades han ur ett dittills outnyttjat källmaterial färdigställa ett banbrytande arbete om Sveriges ekonomiska och sociala utveckling från 1850-talets början till första världskrigets utbrott. Det som främst präglar avhandlingen är överblicken, lättheten i framställningen och det stora greppet. Gårdlund börjar med att ge den internationella bakgrunden vid 1800-talets mitt, med säker känsla för vilken internationell ekonomisk genombrottsperiod detta var – en period som skulle komma att förändra vår värld på ett sätt som knappast någonsin skett vare sig tidigare eller senare. Därefter följer hans framställning av den svenska industriutvecklingen, med en översikt över storindustrierna, järnhantering och verkstadsindustri och andra viktiga, framväxande industribranscher, sågverk, papper och massa, kommunikationer och kraft, etc. Gårdlund uppmärksammar också företagsgrundare och finansiärer och skriver om sociala förhållanden, arbetarnas levnadsförhållanden och om den framväxande fackföreningsrörelsen.

Gårdlund försvarade sin avhandling vid Stockholms högskola hösten 1942. Förste opponent var Karin Kock. Hon sammanfattade sin opposition i en kritisk recension i *Ekonomisk Tidskrift* samma år (Kock 1942). Kock menade att Gårdlund inte utrett orsakssammanhangen tillräckligt noga. Året därpå försvarade sig Gårdlund i samma tidskrift i en lång artikel, ”Ekonometrisk och ekonomisk historia” (Gårdlund 1943). Den var respektlös i tonen. Han menade att han visst använt just det analytiskt, förklarande perspektiv som Karin Kock efterlyst. I sin replik menade sig en förnärmad Karin Kock (1943) vara fel ”refererad” av Gårdlund och avböjde vidare polemik med honom.

Gårdlund behåller i sin avhandling hela tiden ett stort grepp samtidigt som framställningen och analysen är både översiktlig och djuplodande. Han är en av dem som bäst förvalt arvet från Eli Heckscher och våra andra framstående ekonomhistoriker. Gårdlund blev docent på sin avhandling och dess betydelse visas också av att en grupp framstående humanistiskt inriktade senare historiker lät sig inspireras av den drygt trettio år senare. (Torstendahl 1975, Runeby 1976 och Eriksson 1978).

Gårdlund följde upp sin avhandling med ytterligare ett mycket grundligt arbete, *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830–1913* (Gårdlund 1947) som i detalj visade utvecklingen av den svenska industrins finansiering åren 1830–1913. Arbetet är mycket ambitiöst upplagt och de finansiella räkenskaperna för ett femtiotal av våra ledande industriföretag redovisas i

detalj för perioden 1830–1913. Sverige hade en stor andel av sina investeringar finansierade genom kapitalimport. Gårdlund visar emellertid att inflödet främst gällde investeringar i järnvägar och stadsutbyggnad. Industrins kraftiga expansion var till övervägande delen inhemskt finansierad. Därför kom svensk industri redan tidigt att vara mestadels nationellt styrd.

Professor på Handelshögskolan

1945 fick Torsten Gårdlund tillfälle att söka A O Wallenbergs professur vid Handelshögskolan i Stockholm. Sakkunniga på tjänsten var professorerna Erik Lundberg, då chef för Konjunkturinstitutet, Arthur Montgomery från Handels samt Ivar Wedervang från Norges Handelshøiskole i Bergen. De sakkunniga betonade precis som Kock Gårdlunds ovilja att analysera orsakssammanhang och använda ekonomisk teori men berömde honom för hans skildring av den tekniska omdaning, för hans kritiska förmåga och för hans framställningskonst. Hans Bolindersbok (Gårdlund 1945a, se nedan) fick mer odelat beröm, inte minst för att den i högre grad behandlar orsakssammanhang. Slutligen hyllades det ännu ofullbordade manuskript till *Svensk industrifinansiering* som Gårdlund lämnat in som hans bästa vetenskapliga prestation, med en klart formulerad problemställning och sammanställning och analys av ett stort, tidigare oanvänt, räkenskapsmaterial.

Gårdlund blev kompetensförklarad utan tvekan av Montgomery och Wedervang och lite njuiggare av Lundberg. Hans medsökande, Anders Östlind, sattes (mycket knappt) i första förslagsrummet av Wedervang, som ansåg att dennes produktion bättre motsvarade professurens ämnesområde, men klart efter Gårdlund av Montgomery, och han blev inkompetensförklarad av Lundberg. Gårdlund blev alltså, något tursamt, eftersom Tord Palander, professor i Uppsala, som inte ens den notoriskt oförstående Lundberg kunde göra något åt, dragit sig tillbaka, professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm från januari 1947.

Företagsmonografierna

När Torsten Gårdlund inlämnade sin ansökan till professuren på Handelshögskolan hade han gjort sin debut i en ny genre: företagsmonografen, med *Bolinders – en svensk verkstad* (Gårdlund 1945a). Han skulle komma att odla genren med jämna mellanrum under resten av sitt liv. Allt som allt skulle han författa fem sådana monografier, samtliga beställningsverk. Bolindersboken innehåller ett drag som skulle komma att karakterisera de flesta av Gårdlunds företagshistoriska och biografiska studier. Här blandas person- och företagshistoria på ett stundtals charmerande sätt. Läsaren får följa företagets grundare Jean och Carl Bolinder, deras uppväxt och studier och deras livsavgörande resa till England 1842–43 som gav impulser till att grunda ett eget verkstadsföretag, företagets grundande, finansiering, tillverkning och försäljning, omorganisationen från familjeföretag till aktiebolag 1873 och moderniseringen av driften efter sekelskiftet. 1932 slogs Bolinders samman med Munktells mekaniska verkstad. Där slutar också Gårdlunds skildring.

1951 kom den andra av Gårdlunds företagsmonografier: *Mo och Domsjö intill 1940* (Gårdlund 1951). Det är ingen lyckad bok, utan den uppvisar den renodlade genrens svagheter. ”Enligt de för denna monografi ursprungligen uppdragna riktlinjerna skulle den i huvudsak begränsas till den företagsekonomiska utvecklingen”, skriver han själv i en efterskrift (Gårdlund 1951, s 205). Begränsningarna blir för påtagliga: företaget, teknikerna, skogsplanteringarna, uppköpen, försäljningen och räkenskaperna. Personerna, Kempefamiljen, tecknas nästan inte alls – de får inget liv – och samtidsskildringen består i siffror.

Det skulle dröja tjugotvå år tills Torsten Gårdlund publicerade sin tredje rena företagsmonografi: ”Atlas ekonomi under 100 år” (Gårdlund 1973), den långa huvuduppsatsen i Atlas Copcos jubileumsskrift. Den har stått sig på ett annat sätt än *Mo och Domsjöboken* från 1940. Skälet är enkelt. I Atlasboken ges Gårdlund mer utrymme för annat än företagsekonomisk analys, och han utnyttjar skildringen av Atlas till att kasta en del ljus på mer generella industriproblem under de olika epoker han skildrar. Precis som i Bolindersboken blandar Gårdlund i Atlasskildringen de viktiga händelserna i företagets historia med personskildring, och det är denna blandning som ger liv åt verket. Bakom balansräkningar, försäljningssiffror och aktieutdelningar finns det människor av kött och blod. Med stundtals mycket korta, men precisa, penseldrag målar han upp huvudrollsinnehavarna i Atlas: den förste VD:n Eduard Fränckel, hans efterträdare Oscar Lamm, det egensinniga tekniska uppfinnargeniet Jonas Hesselman, de följande verkställande direktörerna, Gunnar Jacobsson, Walter Wehtje och Kurt-Allan Belfrage. Genom hela skildringen löper Wallenbergfamiljens engagemang i företaget.

Torsten Gårdlunds bästa företagsmonografi är boken om Separators uppbyggnadsskede från grundandet 1878 till första världskriget (Gårdlund 1983). Boken lever från den första sidan till den sista, och orsaken är, som alltid hos Gårdlund, att person- och företagsskildringarna vävts ihop till en organisk enhet. *Ett världsföretag växer fram* är historien om separatorn och de olika företagsbildningar som den gav upphov till, men lika mycket historien om de människor som drev processen. Här hittar vi de lättsinniga: det tekniska geniet Gustaf de Laval, sysselsatt med hundratals olika projekt samtidigt och i besittning av ett katastrofalt ekonomiskt omdöme som i förening med hans extravaganta livsföring ständigt höll honom på konkursens rand, bankiren Ernest Thiel, ett annat av de ”misslyckandets genier” som Gårdlund skulle skildra i sin sista bok, och slutligen ett antal utsvävande direktörer av olika dignitet, vars främsta bidrag till verksamheten var att de framtvingade räddningsaktioner från tid till annan. Dessa ekonomiska vettvillingar balanserades av dugliga företagsledare och ekonomer: Oscar Lamm och sedermera John Bernström, människor med fötterna på jorden som såg både var det var realistiskt att expandera och vilka hugskott som borde lämnas därhän. Det var främst Lamm och Bernström, med deras ”totala engagemang”, som var framgångens arkitekter (Gårdlund 1983, s 309).

I mitten på 1980-talet kom Torsten Gårdlunds sista företagsmonografi, *MoDo 1940–1985* (Gårdlund m fl 1986), en fortsättning på den tidigare boken från 1951. Inte heller den andra delen av historien om MoDo är helt lyckad, och återigen är skälet detsamma. De begränsningar som lagts på framställningen är för starka: ”en framställning som för en följd av någorlunda jämförbara år motsvarar aktiebolagslagens krav på en årlig redovisning av både rörelsens ekonomiska utfall och de under året timade händelser som varit av väsentlig betydelse för bolaget” (Gårdlund m fl 1986, s 5).

Dessutom hade Gårdlund till sitt förfogande en hel stab av medarbetare som skrev underlag. Detta medförde med nödvändighet att den färdiga texten blev ojämn. Framför allt tyngs den av detaljerade tekniska beskrivningar. De stora linjerna tenderar att gå förlorade. Och så saknas personerna. Varken i den första eller den andra MoDo-volymen skymtar något Kempepos. Båda bär alltför mycket den pliktskyldiga jubileumsskriftens prägel.

Sammantaget bjuder Torsten Gårdlunds företagsmonografier på blandad läsning. Det är inte alltid som de flyter så väl som man skulle önska, men det är tveklöst mer vin än vatten. De begränsningar som läsaren uppfattar som en hämsko har oftast pålagts av oförstående och traditionsbundna uppdragsgivare. Bäst är Gårdlund när han får skriva efter eget skön, blanda och ge: företaget, människorna, de tekniska uppfinningarna, det större sammanhanget och tidsandan. Då lyfter han genren en bra bit över normalnivån.

Essäböckerna

Praktiskt taget hela sitt liv lämnade Torsten Gårdlund bidrag till dagspressen. Mellan 1949 och 1996 medarbetade han mer eller mindre regelbundet i *Svenska Dagbladet*, framför allt med ”understreckare”. Tidningsledningen närde nog en förhoppning om att han skulle ta upp arvet efter Gustaf Casse, men Gårdlund blev med tiden mer intresserad av kulturjournalistik än av mer dagsbetonad ekonomisk journalistik, med konjunkturbedömning, spådomar om ränteutveckling, växelkurser och liknande. Den sidan av ekonomin var Gårdlund egentligen aldrig intresserad av och den blev heller aldrig hans *forte*.

Gårdlund publicerade också fyra essäsamlingar: *En förändrad värld* (Gårdlund 1945b), *Problem under överkonjunktur* (Gårdlund 1948), *Det goda livet och andra essäer* (Gårdlund 1952) och *Ekonomi och samhälle* (Gårdlund 1960). Dessa böcker innehåller i första hand artiklar som varit publicerade tidigare (oftast i *Svenska Dagbladet* eller *Dagens Nyheter*). Det är oftast idékritik eller biografiska porträtt som det handlar om.

En charmfull essä är ”Ritt efter räv” i *Det goda livet* där Gårdlund beskriver hur han till häst deltog i en av de berömda engelska rävjakterna, hur han föll av hästen och fick invänta nästa drev. Här finns också intressanta porträtt av kända engelska författare och kulturpersonligheter som Keynes, Sidney och Beatrice Webb, John Stuart Mill och Bertrand Russell. I *En förändrad värld* skriver Gårdlund om Alfred Marshalls samhällssyn. Hans essäer är skrivna i en lättsam, men samtidigt chosofri och effektiv stil. *En för-*

ändrad värld karakteriserades av Ingemar Wizelius (1946, s 206) som en bok med ”starka rötter i engelskt tänkande” och framhävde ”viljan till samhällsreform och motviljan mot ideologisk förenkling av samhällsproblemen”.

Mästerverken: biografierna

Torsten Gårdlunds absoluta mästerverk ligger inom den biografiska genren. Hans första alster inom denna genre är också hans bästa bok över huvud taget: *Knut Wicksell. Rebell i det nya riket* (Gårdlund 1956). Boken är en levande klassiker, helt enkelt något av det allra bästa som någonsin skrivits i den ekonomisk-biografiska genren. I Wicksellboken målar Gårdlund porträttet av en man som aldrig kompromissade med sin övertygelse. ”Wicksell hade ett helgons integritet”, skrev Gunnar Myrdal (1972, s 271). Samtidigt var han allt annat än konfliktradd. Kombinationen av dessa två drag löper som en röd tråd genom Gårdlunds framställning. Större delen av Knut Wicksells vuxna liv var kantat av skandaler, från hans första framträdande inför nykterhetslogen Hoppets här i Uppsala 1880, där han öppet förespråkade användning av preventivmedel för att begränsa befolkningsökningen.

Knut Wicksell var en stridens man, och han stred på många fronter samtidigt: ”vidgad rösträtt, social och ekonomisk utjämning inom ett i stort sett bevarat marknadssystem, likställighet för kvinnorna, utsträckt åsiktsfrihet, erkänd födelsekontroll, ökat samförstånd på arbetsmarknaden, samhälleligt inriktad näringspolitik” (Gårdlund 1956, s 373). ”Han hade samlat en generation runt kravet på öppen samhällsdebatt”, sammanfattar Gårdlund (1956, s 361), men han fick ofta plikta för sin kompromisslösa inställning som hela tiden skapade oro i hans liv. Wicksells blandning av civilkurage och nästan religiös övertygelse i sakfrågor kom slutligen att kosta honom två månaders fängelse 1909 för hädelse. Wicksell hade för att pröva om en fängelseledare över en fritänkaragitator som fällt ett antireligiöst yttrande skulle kunna mildras i högre rätt av att han själv möjligen skulle slippa åtal för ett liknande ”brott” hävdade att Josef hade sagt sig: ”Det var ändå fan, att inte den heliga ande kunde låta mig få göra min lilla Jesus själv” (Gårdlund 1956, s 279).

Wicksell förtröttades aldrig. Befolkningsproblemet skulle följa honom genom hela livet (Lundahl 2005), och han såg över huvud taget som sin ”förnämsta plikt att uppfostra det svenska folket” (Gårdlund 1956, s 337). Denna plikt gjorde han utan att tveka. Wicksell drevs av en oerhört stark inre övertygelse. I ungdomen hade han varit strängt religiös. Denna religiositet hade snart förbytts i sin motsats, men de krafter som drev honom livet igenom – inte minst i befolkningsfrågan (Lundahl 2005, s 87–90) – fortsatte att ha religiösa oertoner. Gårdlund (1956, s 372) talar om hans ”profana religiositet”.

Knut Wicksell. Rebell i det nya riket är en av de bästa biografierna någonsin på det svenska språket. Gårdlund följer Wicksell både som vetenskapsman och som socialdebattör. Han gör det på ett fullständigt lysande sätt. Framträder bilden av en man som levde mitt i sin samtid och som gjorde allt han

kunde för att förändra den efter eget skön, en man som aldrig gick i några ledband utan som var ett får för sig själv, långt ifrån hjorden (Erlander 1972, s 122). Fram träder också bilden av det samhälle han levde och verkade i – trångt, inskränkt och intolerant – objektet för Wicksells reformiver. Med mästerlig hand tecknar Torsten Gårdlund spänningen mellan de bägge, och hur denna spänning kom att gradvis avta fram emot slutet av rebellens i övermått produktiva liv. Wicksellboken är unik i svensk ekonomisk litteratur. Nästan femtio år senare finns det fortfarande ingen motsvarighet till den. Gårdlund hade i sanning lagt ribban högt.

Gårdlunds andra biografi behandlar Marcus Wallenberg d ä (1864–1943), ofta kallad häradshövdingen. Han ägnade sina tre sista år som professor i Lund åt detta arbete. Det blev en magnifik volym på 500 sidor (Gårdlund 1976). Boken skildrar hur dåvarande Enskilda banken under ”MW:s” ledning växte i ett slags symbios med ledande svenska företag som ASEA, Atlas, Diesels motorer, Hofors och Kopparfors som kom att ingå i ”Wallenbergssfären”, och hur den engagerade sig internationellt i Norsk Hydro och Orkla Grube.

Två av MW:s specialiteter var att få inflytande över företag genom att tillsätta och avskeda chefer. Enskilda Banken kom också att bli pionjär genom att införa en analytisk utredningsverksamhet för att bedöma företag och branscher. Här drog man framför allt lärdom av den analysverksamhet som den franska storbanken Crédit Lyonnais inrättat. ”Häradshövdingens” internationella kontaktnät var stort och omfattande och beskrivs och analyseras sakkunnigt i Gårdlunds biografi, liksom hans insatser och kontaktnät i de internationella strävandena att reorganisera världsekonomin efter den katastrof som första världskriget innebar. Den bild som ges av Marcus Wallenberg d ä blir både rik och komplex. Gårdlund tecknar bilden av en man som ställde stora krav på andra men som arbetade kopiöst och knappast sparade sig själv.

Torsten Gårdlunds tredje biografi kom aldrig att publiceras. Under 1970-talet kontaktades han av Tetra Paks grundare, Ruben Rausing, som hade ett självbiografiskt manuskript som han ville att Gårdlund skulle bearbeta för utgivning. Gårdlund gick in för sin uppgift, letade fram källor och tog kontakt med diverse nyckelpersoner i företaget och dess omgivning. Ett genomarbetat manuskript växte fram. Rausing tyckte dock inte om vad han såg. Det stämde inte med mytbildningen om honom själv som den alltigenom drivande kraften och mannen bakom företagets uppfinningar och konstruktioner. Gårdlund hade lämnat ett exemplar av det bearbetade manuskriptet till Ruben Rausing. Det enda andra fullständiga exemplaret behöll han själv. Han kontaktades av Rubens söner, som under någon förövändning ville låna det. Han skulle aldrig mer se det. Locket lades på vad som uppfattades som en ofördelaktig historieskrivning (Tommy Larsson telefonintervju, 9 september 2004).

Torsten Gårdlund skulle skriva ytterligare två biografier. Den första av dessa, *Self Made* (Gårdlund 1989), handlar om Holger Crafoord (1908–

1982), ”industriell förnyare och vidsynt donator”, som undertiteln lyder. Den är, som vanligt, en intressant och välskriven biografi som visar på utmaningarna och framgångarna vad gällde att bygga upp det forskningsbaserade företaget Gambro. Crafoord hade rikliga erfarenheter av industriell verksamhet från Åkerlund & Rausing och Tetra Pak. Med tiden fick han allt svårare att dra jämnt med Ruben Rausing och de tvangs att gå skilda vägar. Crafoord blev långtifrån lika framgångsrik som Rausing men blev ändå en lyckosam industriman, vilket bland annat visades av hans donationer till Lunds universitet, i form av exempelvis Crafoords ekonomicentrum.

Torsten Gårdlunds sista bok är *Misslyckandets genier* (Gårdlund 1993). I den karakteriserar han Ernest Thiel, Gustaf de Laval och William Olsson, tre personer vars öden delvis var sammanflätade. Idén till boken hade sprungit ur hans tidigare företagsmonografiska och biografiska författarskap, där de tre funnits med som huvud- eller bipersoner. I sin efterskrift redogör Gårdlund för syftet (Gårdlund 1993, s 401):

De företagare jag här porträtterat var på sin tid berömda och beundrade. De hade från modesta förhållanden arbetat sig upp till stor rikedom men drog på sig förödande skulder och föll ned i relativ fattigdom. Sina pengar förlorade de, och andra tog över vad de hade byggt upp. Det är intressant att se hur det går till när människor blir mycket rika men också när de förlorar sina ofattbart stora förmögenheter.

Det var Ernest Thiel själv som karakteriserade sig som ett misslyckandets geni, och Gårdlund skildrar hans uppgång och fall. När Thiel dog 1947 ”blev det ekonomiska nettoresultatet av hans liv 3 420 kronor” (Gårdlund 1993, s 123). Gustaf de Laval gjorde sig en förmögenhet på separatorn, men den skulle snabbt rinna ut, inte minst via hans andra mindre lyckade mejeritek-niska uppfinningar, men också via en rad helt väsensskilda projekt på andra områden. När de Laval dog, 1913, fick hans änka ansöka om urarva konkurs. ”Boets tillgångar bestod av möbler och husgeråd värderade till 973 kronor samt, belånade hos svärfadern doktor Adolf Grundal, en briljantring och en fiol” (Gårdlund 1993, s 269). William Olsson verkade som förmedlare i en rad företagsaffärer, affärer som avkastade vackra summor åt honom. Hans undergång inleddes via ett försök att exploatera Norrbottens skogsresurser. De finansiella turerna blev invecklade, de dåliga årens förluster översteg med bred marginal de få goda årens vinster och han hamnade snart i en ohållbar situation. Dessförinnan hade han emellertid hunnit med att grunda Luleå Järnverk, ett annat förlustbringande företag. Bouppteckningen skulle komma att visa ett underskott på 439 000 kronor. Den ”finansiella kometen inom sekelskiftets svenska bruks- och trävaruindustri” (Gårdlund 1993, s 275) hade brunnit ut.

Misslyckandets genier är en märklig bok. Den är originell genom sitt ämnesval: de som först lyckades över måttan och därefter misslyckades kapitalt. De tre ”genierna” förenades av sin katastrofala brist på ekonomiskt

omdöme. De stod inte med fötterna på jorden utan lät sig förföras av sina egna luftiga, vidlyftiga och ofärdiga idéer utan att kritiskt pröva dem mot verkligheten. Gårdlund erbjuder tre koncentrerade porträtt i halvlängdsformat, kortare än det fullskaliga bokformatet, men längre än det gängse essäformatet. I första hand låter han gärningarna och transaktionerna tala, men han bjuder därutöver på tre personkaraktistiker som kastar ytterligare ljus över varför det gick som det gick.

Torsten Gårdlunds sista biografiska porträtt var hans uppsats till hundraårsminnet av Bertil Ohlins födelse 1999 (Gårdlund 2002). Gårdlunds bidrag till karakteristiken av Ohlin är att han sätter fingret på den påvra miljö som stod till buds för en ung man som ville läsa nationalekonomi i Sverige under åren efter första världskriget, där professorerna som regel hade sin bakgrund i helt andra ämnen. Det var inte förrän Ohlin fick chansen att under 1922 komma till Harvard som han fick ett tillfälle att ta förstklassiga kurser i ekonomisk analys.

U-landstrilogin

Under 1958–59 var Gårdlund ekonomisk sakkunnig för FN:s tekniska biståndsverksamhet i Marocko och 1960–61 var han i Tunisien chef för motsvarande område. Till Tunisien skulle han återkomma 1963–65, på uppdrag av Ford Foundation, som ekonomisk rådgivare till finansdepartementet. Efter Tunisien skulle det bli Lunds universitet och den 1964 av regeringen nyinrättade professuren i internationell ekonomi. Denna professur tillträdde Torsten Gårdlund 1965 och han behöll den fram till sin pensionering 1976.

I Tunisien arbetade Gårdlund på en bok om utvecklingsproblem: *Att arbeta i u-land* (Gårdlund 1966). Den är fortfarande en mycket läsvärd bok. Dess styrka ligger i det sätt varpå Gårdlund kombinerar ekonomisk teori, ekonomisk historia och praktisk erfarenhet av biståndsverksamhet med sociala, kulturella och institutionella faktorer. Boken är skriven av en författare som inte enbart har läsefrukter att redovisa utan, fastmer, en med vaksamma ögon förvärvat fälterfarenhet.

Gårdlund börjar med att beskriva ”det utvecklingsfrämmande samhället”. ”Rika är de länder som förmått att kontinuerligt skapa och tillgodogöra sig vetenskapliga rön och bringa dem till praktisk användning inom det agrara och industriella näringslivet. Fattiga är de länder som saknat denna förmåga”, skriver han (Gårdlund 1966, s 20), med ett eko från Walt Rostow (1960). Gårdlund väjer inte för de kontroversiella, icke-opportuna frågorna. I bokens andra kapitel försöker han sig på att göra ett ekonomiskt bokslut över kolonialismen. Resultatet är blandat. Å ena sidan ”har de koloniala insatserna som regel kommit att bespara de nu fria folken många årtionden av ekonomiska ansträngningar” (Gårdlund 1966, s 78). Å andra sidan ser han samarbete mellan fria länder som ett överlägset alternativ.

Institutionell omdaning är central: ”En stor del av de nu utvecklade ländernas ekonomiska historia måste ... skrivas i social- och rättshistoriska termer” (Gårdlund 1966, s 101), och en av de avgörande faktorerna är en

västerländsk utbildning och den attitydomvandling en sådan brukar medföra. Andra är nya, mer regelbundna, arbetsvanor och en ny företagsamhet stimulerad av åtgärder som underlättar, inte försvårar, för företagen att verka. Praktikern dominerar kapitlen om planering och tekniskt bistånd. Gårdlund hade haft tid att reflektera över expertens roll under sin tid i fält. Han redovisar de svårigheter som en trögarbetad, inte sällan krisartad, fältmiljö kan ställa till med och går igenom vilka faktorer som brukar leda till misslyckande.

Trådarna dras samman i ett avslutande kapitel. Gårdlund framstår där som pessimist när han skriver (Gårdlund 1966, s 206): ”Det förefaller ... otroligt att något större antal u-länder ännu skulle förmå gå in i ett skede av snabb ekonomisk utveckling.” Han betonar underutvecklingens inre politiska orsaker, de som han såg som ”i stort sett oåtkomliga för internationellt bistånd” (Gårdlund 1966, s 210). Gårdlund föregriper här den omfattande debatt om ”good governance” som skulle komma att föras av nästa generation. Allra sist sammanfattar han sin syn på biståndet. Det viktiga är att inrikta detta på sådana aktiviteter som *förbereder* för utveckling, som undervisning och familjeplanering. Den u-värld han såg sig omkring i vid 1960-talets mitt uppfattade han som ännu inte hunnen till det stadium då ekonomiska framsteg kunde ta sin början.

Torsten Gårdlunds andra u-landsbok var på ytan en företagsmonografi, *Lamco i Liberia* (Gårdlund 1967), om den joint venture inom gruvnäringen som hade utvecklats mellan svenska och amerikanska företag och den liberianska staten. Boken skiljer sig från hans övriga företagshistoriker genom att den anlägger ett bredare perspektiv. Gårdlund blandar redogörelsen för hur Lamco kom till och hur projektet framskred med en analys av Liberias utvecklingsproblem och Lamcoinvesteringens roll i utvecklingsprocessen. Gårdlunds sammanfattande värdering av Lamcos insatser i Liberia var positiv. Företaget bidrog till att skapa arbetstillfällen, lönerna var jämförelsevis höga, arbetskraften fick genom företaget tillgång till en rad faciliteter inom sjukvård, utbildning etc. Transport- och kommunikationssystemet förbättrades väsentligt. Lamco svarade för 12-15 procent av de totala statsintäkterna (Gårdlund 1967, s 134).

Lamcoboken var inte opportun i det debattklimat som rådde i Sverige när den kom ut. Vänstern höll på att växa sig stark vid universiteten, och Torsten Gårdlund var en given måltavla för dem som tyckte att utländska investeringar mest var att betrakta som utsugning. Det kom till polemik mot honom i Lunds universitets studenttidning, *Lundagård*. Gårdlund skulle inte låta kritiken förbli obemött. I *Främmande investeringar i u-land* (Gårdlund 1968) tog han upp de principiella aspekterna av internationella direktinvesteringar i u-länder. I förordet skriver han (Gårdlund 1968, s 5-6):

I vår u-landsdebatt råder en anmärkningsvärd spänning mellan olika ståndpunkter. Samtidigt som fattigdomen hos två tredjedelar av jordens befolkning uppfattas som ett allvarligt hot mot vår världsordning,

bedöms de rika ländernas olika bemödanden att bidra till världsfattigdomens övervinnande med den mest känsloladdade kritik. [...] Jag delar inte dessa meningar. [...] ... jag [har] velat bemöta den extrema kritiken mot de västerländska företagens etablering i u-länder. [...] Det statistiska materialet tyder ... på att de fattiga regimerna med rätta ser de främmande investeringarna som hjälpare i deras utvecklingsanssträngning.

Främmande investeringar i u-land är en av Gårdlunds bästa böcker. Den är spänstigt skriven och känns fortfarande fräsch efter mer än trettiofem år. Ett av bokens intressantaste kapitel är det som diskuterar företagande i u-länder – ett ämne som gärna förbigås i böcker om ekonomisk utveckling. Företagande är svårt att modellera och diskussioner av kulturella faktorer degenererar lätt till förutfattade meningar och stereotyper. Gårdlund väjer emellertid inte för svårigheterna, naturligt nog, eftersom han i sina skrifter om Sverige betonat företagarens roll. Han söker de institutionella faktorer som gör att företagsamheten kan få svårt att göra sig gällande i u-landsmiljö.

Ett annat centralt kapitel behandlar direktinvesteringars principiella verkningar: ökad lönesumma och sysselsättning, tillgång till konsumtionsvaror, statsintäkter, ny teknik och organisation, välfärdsåtgärder och yrkesutbildning. Mot dessa fördelar ställer han möjligheten att inhemska företag konkurreras ut, monopolistiskt uppträdande, försämrade bytesvillkor, påfrestningar på betalningsbalansen till följd av vinst-, ränte- och amorteringsbetalningar, enklavbildning med bristande kontakt mellan de utländska företagen och resten av ekonomin, möjliga politiska påtryckningar på världsländerna.

Främmande investeringar i u-land är en väl argumenterad bok. Direktinvesteringarna sätts in i ett större historiskt perspektiv på kapitalrörelser. De teoriansatser som existerade vid den tid boken skrivs används och kompletteras med empiriskt material. Torsten Gårdlund var både ekonomisk historiker och nationalekonom. Det är denna kombination, och hans användning av den, som ger boken dess karaktär och dess styrka.

Personen

Torsten Gårdlund var, med sin klarblå blick, sin raka hållning, sin något nasala Stockholmsröst, sin elegans och sin egenartade blandning av precision, ironi och värme, en gentleman som såg på livet med klarsyn, som hade en rikedom av erfarenheter från skilda områden och som rörde sig i en vid personkrets. Han lämnar efter sig ett originellt och magnifikt *œuvre*: banbrytande arbeten i ekonomisk historia och en serie biografier som tillhör de yppersta som skrivits på det svenska språket.

Torsten Gårdlund var en sällsynt produktiv författare. Tjugo böcker hann han med, och bland dem finns ett par mästerverk. Torsten arbetade alltid snabbt. ”Jag har bara två växlar”, brukade han säga. Han arbetade på

högväxel: aldrig en dag utan en sida. Den andra växeln var friläget, fast inte riktigt ändå, för Torsten hade en hobby, en hobby som han efter sin pensionering skulle komma att odla nästan på heltid. Hans stora fritidintresse var hästar, och han bedrev framgångsrik hästavel på Lyngby stuteri utanför Genarp i Skåne.

Vi var åtskilliga som påverkades av Torsten Gårdlunds kunskaper, hans unika förmåga att knyta vänskapsband och hans intellektuella kapacitet. Han var magnifik på seminarier och i debatter. ”Torsten Gårdlund hade något grandseigneuralt i uppträdande och hållning”, skriver Svante Nordin (2003). Hans fraseringskonst var så driven att vad han sade i stort sett kunde gå direkt i tryck. Torsten kunde ibland utstråla viss distans och kyla. Hans studenter kunde uppfatta honom som lite stel och gammaldags. De fick stå upp när han kom in i klassrummet, och titlarna lade han bort först när ettbetygskursen var avklarad. Detta var runt nådens radikala år 1968. Samtidigt fanns hos honom en överblick och en lågmäld analytisk förmåga parad med erfarenheter och kunskaper som gjorde ett djupt intryck.

Det stela satt mest på ytan, för Torsten hade humor. I sina memoarer skriver Herbert Tingsten (1962, s 58): ”Torsten är den kanske främste humorist jag mött, vilket inte utesluter att han tar saker allvarligt ...” Han kunde också vara sarkastisk. Tingsten (1962, s 350) skriver om hans ”förmåga av elegant och suverän oförsämndhet”. De studenter som runt 1968 försökte utmana honom på debatt om direktinvesteringar eller någon annan för västern förhatlig företeelse kunde räkna med subtilt formulerade, sarkastiskt dräpande svar på de värsta dumheterna.

Slutligen hade Torsten Gårdlund en mycket stark integritet. Under arbetet med boken om häradshövdingen blev han uppringd av Marcus Wallenberg d y, som ville träffa honom för att få till stånd en ändring av en del uppgifter om fadern häradshövdingens eventuella otrohet i England. Torsten vägrade att åka till Stockholm, så den store fick vackert bekväma sig att åka söderut. De träffades på Sturup. Gårdlund vägrade göra några ändringar, med hänvisning till sitt kontrakt som gav honom full frihet – och därvid blev det.

Torsten lämnade oss 2003. Dessbättre hade han dessförinnan – för att låna Horatius formulering – skapat sig ett äreminne varaktigare än brons genom de biografier han författat. Här kom hans kombination av vetenskaplig och politisk överblick, tillsammans med hans biografiska skarpsinne och hans lysande stil till sin fulla rätt. Till dem kan vi – och många generationer framöver – återvända för stimulans och kunskap om en värld som nu snart är definitivt förgången. Torsten Gårdlund blev dess lysande krönikör.

REFERENSER

- Eriksson, G (1978), *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870-1914*, Acta Universitatis Umensis, Umeå.
- Erlander, T (1972), *1901-1939*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Erlander, T (2001), *Dagböcker 1950-1951*, Gårdlunds förlag, Hedemora.
- Gårdlund, T (1936), *Arbetsliv och arbetsstrider i USA*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Gårdlund, T (1939), *Frankrikes väg. Ekonomi och socialpolitik 1918-1938*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Gårdlund, T (1942), *Industrialismens samhälle*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Gårdlund, T (1943), "Ekonometrisk och ekonomisk historia", *Ekonomisk Tidskrift*, vol 45, s 58-68.
- Gårdlund, T (1945a), *Bolinders - en svensk verkstad*, AB Bolinder-Munktell/Bolinders Fabriks AB, Stockholm.
- Gårdlund, T (1945b), *En förändrad värld*, Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm.
- Gårdlund, T (1947), *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830-1913*, Svenska Bankföreningen, Stockholm.
- Gårdlund, T (1948), *Problem under överkonjunktur*, Nordisk Rotogravyr, Stockholm.
- Gårdlund, T (1951), *Mo och Domsjö intill 1940*, Almqvist & Wiksells Boktryckeri, Uppsala.
- Gårdlund, T (1952), *Det goda livet och andra es-sayer*, Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Gårdlund, T (1956), *Knut Wicksell. Rebellen i det nya riket*, Bonniers, Stockholm.
- Gårdlund, T (1960), *Ekonomi och samhälle*, Aldus/Bonniers, Stockholm.
- Gårdlund, T (1966), *Att arbeta i u-land*, 2:a upplagan, Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Gårdlund, T (1967), *Lamco i Liberia*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Gårdlund, T (1968), *Främmande investeringar i u-land*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Gårdlund, T (1973), "Atlas ekonomi under 100 år", i T Gårdlund, I Janelid, D Ramström och H Lindblad, *Atlas Copco 1873-1973. Historien om ett världsföretag i tryckluft*, Atlas Copco AB, Nacka.
- Gårdlund, T (1976), *Marcus Wallenberg 1864-1943. Hans liv och gärning*, Norstedts, Stockholm.
- Gårdlund, T (1983), *Ett världsföretag växer fram: Alfa-Laval 100 år 1983. Del I: Förhistoria och uppbyggnad*, Norstedts Tryckeri, Stockholm.
- Gårdlund, T m fl (1986), *MoDo 1940-1985*, MoDos informationsavdelning, Stockholm.
- Gårdlund, T (1989), *Self Made: Holger Crafoord (1908-1982): industriell förnäring och vidsynt donator*. Atlantis, Stockholm
- Gårdlund, T (1993), *Misslyckandets genier*, Norstedts, Stockholm.
- Gårdlund, T (2002), "Bertil Ohlin as a Friend and Colleague", i R Findlay, L Jonung och M Lundahl (red), *Bertil Ohlin: A Centennial Celebration (1899-1999)*. MIT Press, Cambridge, MA och London.
- Hederberg, H (2004), *Sanningen, inget annat än sanningen: Sex decennier ur Alva och Gunnar Myrdals liv*, Atlantis, Stockholm.
- Kock, K (1942), "Recension av *Industrialismens samhälle* av T Gårdlund", *Ekonomisk Tidskrift*, vol 44, s 286-296.
- Kock, K (1943), "Replik", *Ekonomisk Tidskrift*, vol 45, s 69-70.
- Larsson, Tommy telefonintervju, 9 september 2004.
- Lundahl, M (2005), "No Place Is Too Exalted for the Preaching of These Doctrines": *Knut Wicksell on the Causes of Poverty and Its Remedy*, Routledge, London och New York.
- Myrdal, G (1972), *Vetenskap och politik i nationalekonomi*, ny omarbettad upplaga, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Nordin, S (2003), "Torsten Gårdlund: De efterkrigstida idéernas förridare (1911-2003)", *Dagens Forskning*, 31 mars-1 april.
- Rostow, W W (1960), *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Runeby, N (1976), *Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörsundervisning och ingenjörsorganisationer i 1870-talets Sverige*, Studia historica upsaliensa, Uppsala.
- Tingsten, H (1962), *Mitt liv. Mellan trettio och femtio*, PA Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.
- Torstendahl, R (1975), *Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860-1940*, Studia historica upsaliensa, Uppsala.
- Wizelius, I (1946), "Gårdlund, Torsten Waldemar", i *Svenska män och kvinnor, Biografisk uppslagsbok III*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm.